

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ УСРР 1920-Х РР.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-431 групи
Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійної програми
«014 Середня освіта (Історія)»
Бушманова Інна Андріївна
Керівник к.і.н., доцент Цибуленко Л.О.
Рецензент к.і.н., доцент Форостян А.Ф.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	6
1.1. ПОНЯТТЯ «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ДИСКУРС.....	6
1.2. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	10
РОЗДІЛ 2. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР 1920-Х РОКІВ.....	19
2.1. СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ	19
2.2. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПРОЦЕСІ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....	26
РОЗДІЛ 3. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УСРР 1920-Х РОКІВ.....	34
3.1. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ.....	34
3.2. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ.....	40
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність дослідження. ХХ століття, насичене різноманітними історичними подіями, характеризується різкою зміною політичних режимів, соціально-економічної ситуації.

Розглядаючи інтелігенцію Півдня у суспільно-політичному житті УСРР 1920-х років не можливо оминати ставлення політичної влади до неї. Саме ці відносини розкривають феномен інтелігенції та її місце у суспільно-політичному житті. Водночас відношення до інтелігенції визначало владні перетворення, метою яких стало формування суспільства. Аргументуючи необхідність вивчення саме становища інтелігенції, можна зазначити, що інтелігенція є носієм національної ідентичності, тому вона впливає на формування суспільної свідомості, збуджуючи почуття національної гідності та фокусуючи увагу на національно-культурних пріоритетах, а саме: власній історії та народній культурі.

Виходячи з цього актуальність дослідження визначається сучасною парадигмою національної історіографії, необхідністю переосмислення складного минулого, висвітлення його на основі нових методологічних підходів.

Об'єктом дослідження є історія інтелігенції України.

Предмет – інтелігенція Півдня України в суспільно-політичному житті УСРР 1920-х років.

Мета дипломної роботи полягає у висвітленні характерних рис становища інтелігенції Півдня УСРР у суспільно-політичному житті у період 1920-х років.

Для досягнення визначеної мети необхідно було розв'язати наступні **завдання**:

- 1) висвітлити характеристику поняття інтелігенції як соціального дискурсу;
- 2) визначити проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. ХХ ст. в історіографії;
- 3) визначити особливості репресивної політики компартійно-радянського режиму в 1920-х рр. на матеріалах Півдня України;
- 4) дослідити участь інтелігенції національних меншин у процесах українізації на Півдні України в 20-х рр. ХХ ст.;
- 5) охарактеризувати соціокультурний простір інтелігенції Півдня України;
- 6) визначити систему соціального страхування інтелігенції Півдня України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920-х рр. як принципово відмінний період радянської історії, коли створювалися умови для розвитку «контрольованої» демократизації суспільства: політики українізації, впровадження НЕПу, розвитку кооперації, госпрозрахунку, приватної ініціативи тощо.

Територіальні межі роботи охоплюють землі південно-західного під регіону Півдня України (Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Цей під регіон відзначається перебуванням більшості районів означених областей у межах однієї Херсонської губернії, згодом у межах Миколаївської (до 1922 р.) та Одеської губерній (до 1925 р.), пізніше однойменних округів, а згодом й Одеської області (з 1932 по 1937 рр.).

Методологічні засади роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та системності.

У процесі проведеного дослідження нами були використані такі **методи**: загальнонаукові (класифікації, типологізації, описовий, структурно-системний), спеціальні наукові (історичний, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, ретроспективний) методи.

Джерельну базу дослідження складають:

- 1) опубліковані партійні і державні документи;
- 2) матеріали з монографії;
- 3) матеріали регіональних державних архівів.

Вони різnorідні за формою, змістом, ступенем достовірності, бо формувались під впливом конкретних процесів, що відбувались у суспільстві. Проблема їх достовірності і доступності була і залишається актуальною для історичної науки.

Практична цінність дослідження полягає у тому, що в науковій роботі розкрито становище української інтелігенції південної території України в суспільно-політичному житті УСРР у 20-х рр. ХХ століття. Також є можливість подальшого використання матеріалів студентами при підготовці лекційних та практичних занять, а також викладачами як опорного матеріалу для своїх доповідей, проведеннь відповідних занять та позакласних заходів.

Структура дипломної роботи має такий вигляд: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 56с.

РОЗДІЛ 1

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

1.1. Поняття «інтелігенція» як соціальний дискурс

У базисі визначення терміну «інтелігенція» покладено категорію «розумова праця», що властива для даної соціальної групи суспільства. Щодо специфіки діяльності, то на думку багатьох науковців (як соціологів, так і істориків), розумова праця виступає як правило базуючим принципом належності до інтелігенції [7, с. 66-67]. Проте, окрім інтелігенції заняття розумовою працею відноситься й до службовців. Щодо питання поділу цих соціальних груп суспільства, то науковці намагалися віднайти професійні відмінності в самому понятті розумової праці, в результаті чого, виникло питання до її стандартів. Більш розлогого розуміння терміну «службовці» розглядають творці соціологічних видань по відношенні до соціологічної громадськості, маючи на увазі людей, які зайняті розумовою працею, а не фізичною і несуть службу в державних організаціях та закладах, а також у громадських організаціях.

Протягом 1920-х років в УСРР, головна роль інтелігенції, окрім обслуговування державного, партійного, освітнього апарату й надання послуг, полягала в продукуванні культурних цінностей. Ріст кількості інтелігенції в 1920-х роках проходив досить повільно, та загалом відповідав вимогам часу. За даними перепису населення 1926, в УСРР налічувалося 207,9 тис. представників інтелігентських професій (в тому числі 44,7 тисяч керівного персоналу промисловості й транспорту, будівництва, державних установ; 11,6 тисяч священнослужбовців). Потреби прискореної індустріальної модернізації спричинили масову прискорену підготовку інженерно-технічної та культурно-освітньої, так званої нової інтелігенції.

Досвід соціологічного вивчення соціальної структури суспільства привів більшість дослідників до висновку про те, що інтелігенція є соціально-професійною групою, до якої відносяться люди, зайняті фаховою розумовою працею у різноманітних сферах суспільного життя, що вимагає вищої або середньої спеціальної освіти [39, с. 403-404]. Однак, варто наголосити, що в останнє десятиріччя інтелігентознавство, як окремий науковий напрям, виділив тенденцію по визнанню дуалістичної природи інтелігенції, котра включає нерозривно пов'язані між собою культурно-особистісні та соціально-функціональні критерії. Хоча ця точка зору безсумнівно має право на існування, але в цілому подібний підхід веде до розмивання кордонів інтелігенції як соціальної верстви та дає дослідникам ґрунт для суб'єктивних оцінок.

У визначенні поняття «інтелігенція» дослідники у рамках соціологічного принципу дійшли до формальної цілісності, але трактування її професійного устрою є різним.

В. Павленко поєднує інтелігенцію у такі професійні прошарки:

- 1) інтелігенція, зайнята у сфері матеріального виробництва;
- 2) інтелігенція, яка працює у галузі культури;
- 3) інтелігенція, яка служить в державному апараті, в апараті управління промисловістю і поміщицьким господарством [32, с. 105].

До прошарку інтелігенції, зайнятої в матеріальному виробництві, науковець включає спеціалістів сільського господарства, залізничних службовців, техніків та інженерів. До складу третього прошарку В. Павленко також відносить офіцерський корпус [32, с. 107]. Необхідно наголосити на тому, що автор не проводить межу між службовцями і інтелігенцією, а включає службовців до останньої нижчої ланки.

Б. Колоницький для інтелігенції виокремлює такі функції, як:

- 1) професійно-кваліфіковане обслуговування матеріального виробництва;
- 2) медичне обслуговування;

- 3) навчання молоді;
- 4) ідеологічне обслуговування суспільства [22, с. 181-184].

В. Марочко поділяє інтелігенцію практично на ті ж прошарки, що і В. Павленко.

О. Довбня, на відміну від наведених вище різновидів, виокремлює лише дві досить великі групи інтелігенції:

- 1) виробничу інтелігенцію;
- 2) не пов'язану з матеріальним виробництвом [11, с. 43].

До останньої науковець додає наукову, педагогічну, медичну, культурно-просвітницьку, художню, а також адміністративну та військову інтелігенцію [11, с. 44]. Однак, включення таких різних за своїми функціями підрозділів інтелігенції в одну групу є не зовсім правомірним. Адміністративну та військову інтелігенцію доречніше досліджувати як самостійні фахові громади.

У цілому, термін «інтелігенція» походить з Польщі, котра будучи культурно розвинутою країною, у XVIII-XX столітті була частково анексована Російською імперією і зробила вагомий внесок у формування російського суспільства та російської культури. Першим у письмовій літературі поняття «інтелігенція» використав у 1844 році польський вчений, публіцист та політик Кароль Лібельт. У власній праці «Про любов до Батьківщини» (1844, «O miłości ojczyzny») Лібельт зазначив стан інтелігенції як класу досить освічених людей, які зобов'язують себе гарантувати моральне лідерство [31, с. 6-9]. Інтелігенція це «керівництво через вищу просвіту», де вищою просвітою виступають вчені, вчителі, юристи, інженери тощо.

В епоху фактичного державного «соціалізму», в умовах відсутності законодавчої заборони приватної власності й заборони на кінцеві результати розумової праці зокрема, на державному рівні було проголошено поділити суспільство на «дружні класи» робітників та

селян, «ворожі класи» буржуазії, дворянства та духовенства, і «прошарок», де представником була сама інтелігенція.

Лозунгом більшовицької влади стало «безкласове суспільство» після винищення в країні таких прошарків як: дворяни, буржуазія та заможне селянство. Також цілеспрямовано знищували й тих, хто залишився від «середнього прошарку».

За часів «Холодної війни» у другій половині ХХ століття, – військового протиборства із Заходом і гонки озброєнь або соціалістичної «Науково-технічної революції» – гіпертрофії Військово-промислового комплексу й утиску «невиробничих» сфер суспільних дій – Комуністична партія спонукала стверджувати «користь» залишків вітчизняної «розумової» верства. Згідно останніх версій соціалістична інтелігенція відіграла підвладну роль між «більше революційно-прогресивними» та між «свідомими» класами тобто «робітничим пролетаріатом» та «соціалістично колгоспним селянством». Вочевидь радянська інтелігенція мусила відігравати підлеглу служиву роль при партійній номенклатурі та ділилась вона на «загони»: науково-технічної інтелігенції, освітньої інтелігенції та мистецької інтелігенції тощо [49, с. 33-35].

Правила, що склалися у 1930-і роки, все ж піддавалася деяким корекціям. Функції інтелігенції, інтелекту ставали все далі відчутнішими у всіх сферах життя громади, в тому числі в галузі «матеріального виробництва». Ідеологічні шаблони епохи «диктатури пролетаріату» стали, очевидно, невігідними й для його прихильників.

Доведено, що проходили досить відверті для радянської історіографії дані про насильницькі засоби врегулювання соціального складу інтелігенції. Вже в період НЕПу В. Ткаченко майже вперше узагальнив відомості про зачистки у вищих навчальних закладах УРСР у 1921-1925 роках. У працях «брежневського періоду» тема насилля у відношенні до інтелігенції висвітлюється або як спогад на

декларативному рівні (один з елементів політики партії по «залученню» старої інтелігенції в соціалістичне будівництво), або ж не висвітлюється зовсім [42, с. 269].

Отже, поняття «інтелігенція» в Україні набуло свого соціального та культурного значення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Фактично з того часу прошарок, який позначав цей термін, став предметом наукової критики для багатьох суспільствознавців і природньо породив плюралізм думок.

Головним недоліком було те, що кожен із авторів полеміки використовує виключно своє, власне уявлення про визначення поняття «інтелігенція», на сучасному етапі.

1.2. Історіографія проблеми

Актуальність історіографічного дослідження теми інтелігенції зумовлена рядом чинників: науково-методологічних; політико-гносеологічних; гносеологічно-світоглядних. Гносеологічне спонукання обумовлено, в першу чергу, необхідністю переосмислення і новітнього пояснення минулого як для кожного наступного покоління в цілому, так і дослідників, зокрема. «Історичні знання завжди відігравали й надалі відіграватимуть важливу роль для розвитку суспільства, перш за все, у часовій та просторовій орієнтації та ідентифікації, – підкреслив у своїй праці історіограф Л. Зашкільняк. – Історія, а точніше її інтерпретація у суспільному розумінні, слугує підставою задля формування нового бачення як суспільства в цілому, так і його соціальних груп» [16, с.7-9]. По-друге, оскільки інтелігенція зайнята поширенням нових формувань людини та духовних цінностей, а її історична свідомість здатна пронизати всі рівні суспільної свідомості, то вона має бути спроможною подивитись на себе зі сторони.

Науковими підставинами сучасного написання історії інтелігенції зумовлено щонайменше два завдання: першочергово, у

радянському історіографічному спадку проблеми інтелігенції не визначили повне і об'єктивне розуміння через зневажливе ставлення до неї, як до соціального стану; по-друге, необхідність подолати зволікання у вивченні феномену інтелігенції вітчизняною історичною наукою від зарубіжної.

У цілому усю літературу з даної теми можливо умовно розділити на два великі періоди: радянський з 20-х років XX століття до 1991 року та сучасний з 90-х років XX століття до початку XXI століття. Радянський період також можна поділити на кілька етапів: I – 20-ті роки; II – середина 30-х років – перша половина 1950-х років; III – друга половина 1950-х – початок 1960-х років; IV – друга половина 1960-х – середина 1980 років; V – середина 1980-х – початок 1990 років.

У історіографії першого періоду дана тема тією чи іншою мірою була зображена у загальних працях, присвячених історії більшовицької партії України та у виданнях державних та партійних діячів.

Досить вагомим напрямом та актуальним завданням історичної науки є дослідження переломних етапів в історії України. Одним з цих складних та суперечливих етапів в українській історії був початок 20-х років XX століття, це був період затвердження радянської влади, розгортання більшовиками так званої культурної революції та введення нової економічної політики. Під дією визвольних змагань 1917-1920 року зростала національна свідомість українців, в наслідок чого посилювався національний рух. У 1920-х роках політичне та економічне життя тією чи іншою мірою контролювалось московською адміністрацією, відбувався процес українізації, хоча позитивні риси у своїй більшості нейтралізувались ідеологізованістю та політизованістю загалом усіх сфер життєдіяльності та усіх органів влади.

Політичний аспект щодо вагомого значення сучасної історіографії містить необхідність подолати втручання держави до різних сфер життя суспільства та ідеологізм. Супроводом розвалу СРСР

став глобальний ідеологічний переворот. Він неминуче позначився на вивченні інтелігенції та історіографії загалом.

Вже у часи відновленої суверенної держави українська історіографія національної інтелігенції зажадала серйозних оновлень та трансформацій. Спираючись на аналіз її діяльності кінця ХХ – початку ХХІ століття можна зазначити про ріст зацікавленості суспільством до питань минулого і майбутнього національної інтелігенції. У період з 1991 по 2006 років було проведено 10 конференцій, присвячених інтелігенції різних категорій: міжнародних, всеукраїнських, регіональних, численні «круглі столи», котрі висвітлювали роль інтелігенції в історії та культурі. Так, на базі Одеського національного політехнічного університету було проведено чотири Всеукраїнські конференції за темою: «Інтелігенція та влада». З 2001 року тут почали видавати у трьох серіях такі наукові журнали: «Історія», «Політологія» та «Соціологія».

На сторінках наукових журналів вищих навчальних закладів, академічних публікацій та міжвідомчих збірниках прослідковуються проблеми висвітлення історії інтелігенції. З впевненістю можна стверджувати, що сьогодні інтелігенція все ж таки стала об'єктом посиленого вивчення українських науковців. Складаються дослідні пріоритети, зароджуються нові наукові центри, хоча на даний момент не йде мова про загальну концепцію вивчення інтелігентознавства. Спровокована на початковому етапі Інститутом історії при Академії наук думка, щодо написання історії української інтелігенції через розкриття соціальної єдності класів та груп радянського суспільства виявилась неможливою, тож вона так і не набула нових ознак вже в незалежній Україні.

Вивчення історії інтелігенції зазнало потужного імпульсу, перш за все, через відмову істориків від класових пріоритетів й в наявний у радянській історіографії просвіт, необхідно було швидко знайти

науковців, які б дослідили та висвітили цю проблему. Найявною ознакою пострадянської української історіографії, зокрема на початкових етапах, стала схильність до політичних оцінок значення інтелігенції в радянський час. Під дією загального аналізу радянського минулого, що стрімко розгорталось у публікаціях межі 1980-1990-х років, в історіографії теми національної інтелігенції здійснювалось стрімке заповнення «білих плям» і оприлюднення «темних сторінок» в її історії. Дослідники-суспільствознавці позначили із загальнонаціональним пафосом критику несправедливості сталінського режиму й репресій проти інтелектуальних еліт. Авторам «Нарисів історії української інтелігенції» не вдалося здолати таку тенденцію [30, с. 10-16]. Протягом 1992-1995 років опублікувалися нові роботи Г.Касьянова, присвячені українській інтелігенції [20], що охопили її історію кінця XIX - 80-х років XX ст. і були задумані науковцем як контроль над старими та новими стереотипами. Уперше в українській історіографії інтелігенція розглядалась цілком як «специфічна соціальна та професійна група з усіма своїми особливостями» та як самостійним, і навіть самодостатнім, об'єктом вивчення [20, с. 12]. Монографії Г.Касьянова стали першим авторським проектом узагальненої ідеї історії української інтелігенції. Дослідник зорієнтував істориків на різностороннє її вивчення, «через те що саме вона в концентрованому вигляді є відображенням історії українського народу» [20, с. 17].

Наступною характерно рисою праць українських науковців, щодо вивчення інтелігенції 1920-х років став зв'язок її історії з проведенням і наслідками радянської націоналізованої політики в Україні. Такі різновиди інтелігенції, як наукова, педагогічна, літературна, художньо-мистецька, розглядалися через спектр національно-культурного відродження 1920-х років і реалізації курсу українізації. Інженерно-технічна інтелігенція оцінювалась з огляду на її співучасть у ході індустріалізації та реконструкції господарства в УСРР.

На нашу думку, орієнтування національної спрямованості в історіографії 1990-х років було обумовлено не лише об'єктивацією незалежності держави, а й прагненням національних дослідників здолати нагромаджений за радянський період провінціалізм української наукової школи.

Статті й дисертаційні дослідження того періоду дають можливість стверджувати, що проблеми історії інтелігенції встановлювались у руслі початкової всецілої реконструкції національної історії, та не мали обмежену самостійність, згідно з чим, доповнювали факторографічну характеристику і на основі винайдених нових документів, переосмислювали відомі джерела, котрі сприяли виробленню нових теоретичних засад.

Отже, загальною тенденцією дослідження 1990-х років стало широке використання здобутого документального матеріалу, використання праць діаспори, огляд радянських принципів та стандартів, поривання до історичної справедливості. Але, як з'ясувалось, здолаття радянських стандартів написання історії були досить непрості. Вони не вичерпувались запровадженням нецензурної лексики радянськими методами, визнання недійсними міфів та фальсифікацій, заповнених замовчуванням сторінок історії інтелігенції.

Із середини 1990-х років в Україні розпочалось поглиблене вивчення соціальних та професійних груп інтелігенції. Науковці, перш за все, приділили увагу науково-педагогічній інтелігенції й питанням освіти. З історіографічного погляду досить актуальним питанням стала «радянська» вчительства. Сучасні науковці більш реалістично оцінюють темпи поступового переходу вчителів на бік влади. Так, В.В.Масненко та І.Ф.Шаров дійшли висновку, що сприймання ними нової влади, її більшовицької ідеології, а також основних цілей радянського культурного будівництва протягом 1921-1922 років масово ще не сталося, про реальні зміни можна казати в 1924-1925 році [27, с.

100-104]. В.В.Масненко у своєму дисертаційному аналізі приділяє значну увагу дослідженню суспільно-політичної позиції інтелігенції України 1920-х років та визначенню основних параметрів політичних змін освіти. Він зазначав, що зі збільшенням прихильників соціалістичного устрою, виразніше визначалися групи, які, визнавали наявний політичний режим й відшукували альтернативні шляхи розквіту. Насамперед значущим є висновок науковця про те, що завчасно говорити про залучення ідей компартії педагогами наприкінці 1920-х років. Доречним є зауваження, що педагоги мали певне різноманіття і не вміщалися в фактичні ідеологічні схеми. У монографії В.В.Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-і роки» [24]. Не мало уваги було приділено матеріальному і соціальному стану освітян. Серед політичних доктрин України у ХХ столітті чималий вплив мала монархічно-гетьманська концепція В. Липинського, який був істориком, політологом та заснував український консерватизм. Важливою складовою теоретичного надбання мислителя є його концепція еліти, що і сьогодні зберігає свою значущість.

Актуальність поняття «еліта» полягає, перш за все, в тому, що без розуміння того, якою має бути провідна верства, або краще – провідні люди певної нації чи суспільства загалом неможливо чітко уявити обличчя самого суспільства та окреслити перспективи його розвитку.

Одним з основних рис сучасної української історіографії інтелігенції виступає могутній розвиток галузі як біографістика. Сучасні умови творчого життя науковців, інженерів, техніків, письменників, митців, церковних діячів музейників, в першу чергу, звернули увагу науковців, які розробляли реабілітацію або повернення їх імен в історію. Так, не малий внесок у цьому розумінні зробили П.Тронько С.Білокінь, О.Рубльов, О.Коваленко, В.Марочко, О.Нестуля, Р.Пиріг, Ю.Данилюк, М.Костриця тощо [2]. Першість необхідно віддати М.С.Грушевському. Завдяки архівним документам та клопіткої наукової праці дослідників

були оприлюднені біографічні роботи про відомих дослідників М.Є.Слабченка, Д.І.Багалія, О.П.Новаківського, В.Дурдуківського тощо. Разом з цим, варто зазначити, що поряд з посиленням біографістики в Україні ще й досі не визнали просопографічні дослідження.

В останній час посилений інтерес до проблеми інтелігенції виявлявся у предметному вивченні не лише її професійних та фахових груп, та й у вивченні особливості її функціонування у зовсім різних регіонах республіки. Місцеві краєзнавці і дослідники зокрема Півдня України організували цикл наукових та практичних конференцій, було висвітлено десятки статей про життєдіяльність своїх земляків.

Перевага національного зразка в українських пострадянських історичних працях йшла поряд із пануванням позитивізму, що з'ясувалось у публікаціях документальних збірок. Проте, необхідно зазначити, що прихильники «документальної школи» формували збірки за вже звичними пріоритетами державного підходу чи суспільно-політичної історії. Спираючись на практику попередніх десятиліть можна визначити дієвість даного типу відображення історії й способи її написання. Властиві радянській історичній школі 1920-х років європейські тенденції написання історії були тимчасово призупинені насильницьким переходом до радянської моделі історичної галузі. Це привело до царювання абсолютної теоретичної послідовності, а в сучасності до часів певної іконізації історичних концепцій М.Грушевського. Я.Грицак, оцінюючи національну історіографію на початок ХХІ ст., відмітив: «Ми всі ще думаємо, що можна дати тільки одне вірне означення. Ми всі ще думаємо вслід за Грушевським, що можна пізнати одну істину, яка нас визволить» [5]. До останніх часів більшість науковців дотримувалися встановленої послідовності джерел, надалі цінними визнають офіційні писемні документи, котрі зосереджені в сховищах архівів, утворених за радянський час. Без сумнівів, їх вірогідність та інформативність обумовлювала відповідність часу і

місцю висвітлених подій, але об'єктивність і повнота потребує зважання й на інші відомості.

Тільки з кінця 1990-х років – на початок ХХІ ст. видавалися збірники різного характеру, а саме: щоденники, мемуари та листування. Все це створювало можливість не лише поглянути на ситуацію з іншого боку, дати оцінку державотворчим й суспільно-політичним процесам в Україні, участі у них інтелігенції, а й віднайти невизначені факти життя не лише публічного та офіційного, а й побутового та приватного, осмислити їх. Таким чином, уперше з'явилися питання щодо духовних потерпань, розумових характеристик, вартісних орієнтувань і, навіть, релігійних намагань опору тоталітарному режиму. Без сумніву, при зображенні портрету інтелігенції вітчизняні дослідники ще раніше вдалися до зображального відтворення її побуту і матеріального стану, але чинили все це тільки при нагоді. З'явилися дослідження з історії повсякдення. Без уваги науковців до сих пір залишається не мало аспектів життя інтелігенції 1920-х рр.: пошук приватних інтересів, товарисько-приятельських стосунків, проведення дозвілля, способів організації сімейного побуту, проявів не зрозумілої для більшості людей поведінки. До сих пір предметом докладного аналізу не стали духовні втрати, котрі пізнала Україна у зв'язку із недостатнім застосуванням творчого потенціалу інтелігенції у 1920-і роки. Достатньо великого значення надали проблемі висвітлення історії інтелігенції, розкриттю причин її морального відставання в часи радянської та втрат важливих ознак верстви як совісті нації.

Підсумовуючи огляд сучасної української історіографії у галузі вивчення інтелігенції 20-х рр., ми погоджуємось з думкою багатьох дослідників даної теми, що вона, як і вся історична наука, має перехідний характер: від заідеологізованого написання історії в рамках радянського «марксистсько-ленінського» дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці. Я.Грицак вважає, що - «В

українському пострадянському просторі можна говорити про співіснування трьох великих способів написання історії:

- 1) старого радянського;
- 2) нового національного, що в більшості випадків продовжує традиції дореволюційної історіографії;
- 3) сучасного, що радикально заперечує радянській схемі, але водночас ставить під сумнів наукову значущість національної парадигми і пробує писати історію по-новому.» [5].

Останню тенденцію позначають як модерністську.

Всі ці тенденції наявні і яскраво висвітлені в сучасній історіографії, присвяченій проблемі інтелігенції 1920-х років.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР 1920-Х РОКІВ

2.1. Становлення засад тоталітарного суспільства України

Формування комуністичної тоталітарної системи продовжувалося разом із розбудовою радянської держави. Якраз 1920-ті роки стали часом, цілковитого формування тоталітарної системи й реалізації всіх своїх можливостей. Комуністична партія сконцентрувала у своїх руках всю повноту влади в країні, перетворившись на державну партію. Це виявлялось у таких критеріях:

- винищення решти політичних партій, спілок та репресій проти її учасників;
- вторгнення партії в усі галузі життєдіяльності населення країни;
- політичний деспотизм більшовицької комуністичної партії;
- суперництво з будь-якими інакодумцями всередині партії та поміж усіх громадян;
- формування громад та в усіх організаціях та на виробництвах, задля утвердження нагляду над населенням й поширення діяльності партії;
- інтерес партії не тільки щодо політичних питань, а в усі сфери життєдіяльності, як всього населення, так і окремих постатей [36, с. 23-25].

Саме поняття «тоталітаризму» (від лат. *totalitas* – цілісний, в італ. *totalitario* – той, що охоплює усе в цілому) позначає державний лад, котрий контролює абсолютно всі сфери суспільного життя [43, с. 131]. У наукових розробках виділяють ряд особливостей, котрі притаманні тоталітарному режиму. Серед них виділяють:

- «єдину офіційну ідеологію;

- наявність єдиної партії під керівництвом диктатора, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією;
- монополія на засоби масової інформації, ідеологічна цензура всіх легалізованих каналів надходження інформації, програм середньої і вищої освіти. Кримінальне покарання за поширення незалежної інформації;
- заперечення традицій, традиційної моралі, й повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям – побудувати «нове суспільство»;
- цілковитий контроль партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення;
- значна роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;
- адміністративний контроль над здійсненням судочинства;
- винищення індивідуальних громадянських прав і свобод;
- масові репресії і терор з боку силових структур;
- відтворення системи поліцейського контролю для боротьби з будь-якою опозицією.» [33, с. 118-122].

Усі зазначені ознаки набули своїх завершених форм саме в Радянському Союзі за сталінських часів. Таким способом у Радянському Союзі затвердився однопартійний лад і деспотизм єдиної партії, що є одним із основних рис тоталітарного ладу.

Після знищення всіх конкурентоспроможних політичних сил, російські більшовики затвердили тоталітарний лад і розпочали насаджування в країні адекватного йому соціально-економічного устрою. Конфіскація великих і малих приватних підприємств, пригнічення національно-визвольного руху та ідейна наповнення свідомості всього населення, тим, що було вигідним для панівного прошарку, було б неможливим без проведення масових репресій. У соціально-філософських та культурологічних проблемах методів

«соціалістичного будівництва», тоталітарна держава більш широко застосовувала насильство в усіх його проявленнях: примушення, примусове позбавлення приватної власності, голод, депортація та масові репресії [49, с. 61-63]. Зазвичай, вони спрямовувались проти наявних або потенційних ворогів встановленого ладу, але намагались здолати й цілковито байдужих людей з метою відлякування всіх інших.

Достатньо активно на сьогодні в українській історіографії вивчається питання відносин радянських керівних органів та інтелігенції в 1920-х роках. Дослідники одноголосно вважають, що такі відносини не були постійними, вони змінювались відносно загальних подій політичного та економічного життя в країні, під впливом зовнішньополітичних чинників, зрештою, від міри пристосування інтелігенції до реалій нової держави. Зазвичай, стосунки влади та інтелігенції, дослідники визначають згідно суспільно-політичної періодизації: від часів «воєнного комунізму» через «нову економічну політику». Українські науковці, не залишили без уваги контексту національної політики радянської держави, перш за все, курс українізації та споріднене з ним «національно-культурне відродження».

Однак, документи й історичні приклади у проблемі владних відносин з інтелігенцією дозволяють виокремити й інші рубежі, що мали особливий відбиток на цих відносинах.

Період кінця 1920 – початку 1921 років мав характерні риси загальної кризи соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного життя. Проголошення НЕПу у березні 1921 року було вимушеним кроком більшовиків, що визначало зміни в усіх галузях суспільного та державного життя. Зміна режиму воєнного часу потребувала й зміни політики відносно різних соціальних груп, зокрема й інтелігенції. Конфлікти професорів та страйки педагогічної інтелігенції у 1921 році, з одного боку, та необхідність налагодити

мирне будівництво, з іншого, спонукання владу більшовиків задуматись про взаємини з нею.

З весни 1921 року більшовики дотримувались «м'якої» лінії відносно інтелігенції. Радянська влада та партія надавала інтелігенції перспективу вільно формулювати свої погляди, якщо вони не порушували інтереси радянської влади. Розпорядження Політбюро Російської комуністичної партії (більшовиків) від 18 грудня 1921 р. О.Коляструк пропонувала «в інтересах повного користування культурних та інтелектуальних можливостей інтелігенції надавати їй більш широких можливостей у загальнокультурних напрямках». Та інтелігенція мала бути відстороненою від політики, щоб не погрожувати становленню світоглядного монополізму більшовиків.

У січні 1922 року була ліквідована Всеросійська Надзвичайна Комісія, від якої страждала інтелігенція, але від практики репресій не відмовлялись назавжди, оскільки спадщина перейшла до Об'єднаного державного політичного управління. Лібералізаційні заходи передбачали розширення радянських періодів непартійно-політичними виданнями, змінивши напрям газети «Вісті ВУЦВК» і створивши спеціальний журнал за активної участі інтелігенції.

Україна виступала аграрною країною зі зниженим рівнем агрокультури. Села перенаселені, в містах зросло безробіття, більшість населення були зайняті ремісництвом. За роки НЕПу в економічному плані затвердилась частина українського селянства. Ця частка населення досить прискіпливо ставилась до політики більшовиків [4, с. 99-100]. Лідери держави й партії визначили таке становище, як загрозове. В них затвердилась думка, щодо необхідності помітних змін і поширенню «соціалістичних завоювань». Переконавання в тому, що НЕП є змушеним відступом, ініційований обставинами, що склались, більшовики прагнули поверненню суспільства до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почували себе впевнено, тому що, відсутність

приватної власності на способи виробництва об'єктивно робила з людей більш залежних від чинної влади.

Значне місце в регіональній історіографії займало вивчення та створення практичної діяльності воєнних зібрань на Півдні України в 1920-1924 років, відбувався аналіз репресивного складника взаємних відносин селян регіону та радянської влади [40, с. 15-19]. Після того, як каральні методи діяльності зібрань набрали широкого розмаху, їх основними формами стали становлення на місцях військового стану, проводились обшуки та облави, здійснювались арешти, ув'язнення, конфіскація та вилучення майна, введення штрафних санкцій, організація інституту заручників, відповідачів, примусова мобілізація та депортація, знищувались житла й господарчі будівлі, позбавляли життя. Отже, покарання репресивними методами можна поділити на ті, що обмежували права людини, тобто позбавляли особистого житла, заборонялось пересування тощо, завдання збитків, конфіскація майна та продовольства, загрози здоров'ю й життю людей. Результатами репресій виступали руйнації звичних зв'язків у селах, деформування традиційної культури [1, с. 149-150].

Південь України займав досить особливе місце в соціальному та економічному житті як радянської України, так і Радянського Союзу. Цей регіон виступав потужним промисловим і торговельним комплексом з безліччю портів, що були спрямовані на зовнішні ринки. Крім того, тут знаходились утворені в першій половині 1920-х років за національною ознакою національні райони та багато інших адміністративних одиниць.

Дослідження регіональних особливостей репресивних дій компартійно-радянського режиму в 1920-1930-ті рр. на матеріалах Півдня України, виділяли такі форми й види репресій проти селянства, як позбавлення виборчих прав, позасудове розкуркулення, арешти, депортації, акцентуючи, що саме селянство регіону зазнало найбільших

вtrat від репресивної політики режиму. Вивчаючи специфічні особливості взаємовідносин селянства й компартійно-радянської влади в період НЕПу на Півдні України, можна стверджувати, що репресії були спрямовані на ліквідацію українського селянина-виробника та індивідуального господарства, а їхнє вістря спрямовувалося проти селянства загалом, а не на окремі соціальні групи [11, с. 46].

Зробивши аналіз регіональної специфіки проведення українізації на Півдні України, можна виокремити два етапи: 1921-1929 роки та 1929-1932 роки [12, с. 83]. Перший етап українізації проходив виключно на добровільних засадах. На другому етапі, політика українізації здійснювалась вже за допомогою репресій проти заможних селян, які не змогли чинити опір.

Масові репресії на Півдні України стали важливим чинником загальної державної політики, спрямованої на забезпечення успіху поточних господарських та політичних кампаній. З їх допомогою юстиції й органи державної безпеки не лише проводять «зачистку» сіл, а й мають на увазі руйнацію індивідуального сектору, придушення опору селянства та приборкування місцевого апарату управління [44, с. 29-30].

Винищуючи селянство голодомором, більшовики не забували про інтелігенцію, котра керувала процесами українізації та спонукала національну свідомість українського народу, а відповідним чином й поривання до цілковитої незалежності. Спрямоване протиборство українській національній інтелігенції, насамперед проти тієї, що була учасником національно-визвольних змагань 1917-1921 років та українізації, видатні діячі науки й культури також зазнали утисків. Застосування фізичного й психологічного терору, каральні органи насильно примушували своїх жертв визнати членство у вигаданих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових засіданнях [50, с. 160].

У 1920-ті роки у Радянському Союзі формувалась та встановлювалась нова модель шкільної освіти. У зв'язку з цим завдання, котрі ставили радянським школам були абсолютно іншими. Вони повинні стати масовими та виховувати представників нового покоління, котрі були б віддані владі та партії. Відділення шкіл від релігії та подальше поширення антирелігійної стратегії були одними з головних завдань більшовиків. Влада бачила, що через освіту можливо значно більше впливати на громадськість та формувати їх світогляд й переконати у правильності обраного СРСР шляху розвитку. У листопаді 1921 року Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу оприлюднив циркуляр «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти» [4, с. 107-108]. Згідно з яким партійні органи перш за все повинні звернути увагу на відділи народної освіти та політичної просвіти. Передбачалось висунути на керівні посади відділів народної освіти відповідальних комуністів та прослуховувати доповіді про їх виконану роботу на пленарних засіданнях, а всі важливі заходи стосовно освіти проводити через партійні обговорення. Педагогічні працівники, котрі залишились від старого ладу зовсім не влаштувала нову владу, ні своєю кількістю, ні світоглядом. Крок за кроком створювався новий тип викладачів, котрі були здатні проводити і сприймати політику уряду та партії. Система освіти ставала все більше політизованою та пролетаризованою. Викладачів, котрі були спроможні поширити в школах антирадянські ідеї, їх поступово різними методами та формами утиску витісняли з освітньої сфери. Репресії та «чистки» педагогічних працівників відбувались у 1920-х роках. Поруч з ліквідацією рядових вчителів, жертвами політичних репресій також стали і працівники обласних та районних відділів народної освіти, в тому числі й Одеський Обласний відділ народної освіти (ОблВНО) [36, с. 32-34].

Репресивна політика винищила майже всіх керівників Одеського ОблВНО.

Отже, становлення засад тоталітарного суспільства на Півдні України 1920-х років призвело до фізичної ліквідації інтелектуальної й більш активної частини населення та зашкодило долі безлічі людей, зв'язаних родинними вузлами з репресованими «членами сімей ворогів народу». За масштабами винищення населення цілої країни, комуністичний терор не мав собі рівних у всій світовій історії.

2.2. Інтелігенція національних меншин у процесі українізації на Півдні України

Економічна руїна разом з багатонаціональністю України на початку 20-х рр. ХХ століття зазначила надзвичайну складність й супротив розвитку соціально-економічних процесів у країні протягом воєнного комунізму і призвели до їхнього критичного загострення. Від початку політика коренізації в Україні була ознаменована вибухонебезпечним погіршенням міжетнічних відносин, безпосередньою основою яких було трагічне погіршення умов господарювання й економічного програвання усіх етнічних меншин республіки. За винятком російської, польської й білоруської меншин соціально-економічна політика радянського уряду 1920-1924 рр. у підсумку мала, зменшення землекористування, критичне збільшення податкових зобов'язань та нестабільність землекористування. Непростими стали умови життя й праці для тих етнічних меншин, котрі мешкали у містах. Більшість євреїв, що проживали у місті та дисперсних етнічних меншин ледве існувала в умовах масового безробіття.

У 1922-1924 роках ряд соціально-економічних і культурних заходів радянської влади спровокував наступні трансформації традиційної соціальної структури й суспільної організації етнічних меншин. Після

виходу з голоду 1921-1923 років замовчувані раніше проблеми актуалізувались з новою силою, критично підвищивши рівень суспільної конфліктності у всій Україні. Надалі уряд республіки мав якимсь чином реагувати на них, намагаючись гармонізувати суспільні взаємини. У цих умовах проголошення політики коренізації виявилось дуже вчасним.

Впроваджена в 1923 році на XII з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) Радянського Союзу політика «коренізації в УСРР» впроваджувалась здебільшого у формі українізації.

Не зважаючи на те, що українізація поставила за мету здійснити дерусифікацію українського населення, вона не змогла не торкнутись інтересів національних меншин, і перш за все – інтелігенції.

Українська інтелігенція виступала важливим чинником українізації, проте відношення інтелігенції національних меншин до таких подій було досить неоднозначне. Певною мірою дана проблема опановувалась науковцями, які вивчали історію національних меншин [35]. Однак деякі з аспектів були недостатньо висвітлені.

Про значущість цієї проблеми вказує той факт, що вона завжди знаходилась перед очима партійно-радянського керівництва УСРР. Власне з метою «з'ясування загальної проблеми про стан національних меншин у зв'язку з українізацією, її проходженням» була зібрана Перша Всеукраїнська нарада щодо діяльності серед національних меншин 8-11 січня 1927 року [19].

Загальновідомим фактом є те, що за часи революції, всупереч толерантній національній політиці української влади, інтелігенція національних меншин, перш за все російської та єврейської, яка в цей час активно заселялась на Півдні УСРР, шкодила українізації освітньої галузі й суспільно-політичному життю в цілому. Становище майже не змінилось й у 1920-ті роки.

З національних меншин здебільшого в містах мешкали росіяни та євреї, і лише вони репрезентували більшу частину неукраїнської інтелігенції. Дії політики українізації позначились на збільшенні частини корінної національності в рядах інтелігенції, але середня кількість українців не відповідала їх частці у складі всього населення. Зазвичай більшість українців складали сільські вчителі, агрономи, члени Академії Наук. Росіяни у більшості випадків переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової й викладацької інтелігенції, які складали переважно більшу частину в керівному апараті. Євреї здебільшого переважали в медицині й мистецтві.

Євреї втрачали привілейоване становище в суспільстві й тому їм безпосередньо загрожувала політика українізації. На ринку праці зростало суперництво. Перелічені чинники й також багатолітні практика русифікації обумовили відношення єврейської та російської інтелігенції до українізації. В загальних тезах червеного пленуму Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України 1926 р. відзначали «підсумки українізації», «соціальні корені шовінізму на Україні, котрі лежать в основі російської міської буржуазії та інтелігентної верстви».

Українізацію заперечували в першу чергу ті, хто мав її виконувати, – партійні та радянські посадовці. І. Майстренко пригадував, що «Одеська партійна верхівка не могла адекватно сприйняти українізацію й мене як її представника. Не сприймали мене через те, що я вбачав контакт між одеситством і українізацією» [45, с. 97-99]. Байдуже ставлення до проведення українізації зі сторони відповідальних працівників відбивалося в основних тезах повідомлення Одеської окружної комісії з українізації у 1927 році [8, спр. 697]. Постійний для всіх урядовців іспит на знання української мови, української літератури та історії революційних рухів на Україні наводив на них жах.

У висновках партійних органів та Державного політичного управління досить часто зазначалося, що радянські органи у низці

випадків суперечать українізації. «В більшості окружних комісій з українізації на Півдні України ніхто з її членів досконало не розуміє української мови», – повідомлялось у промовах з місць. Проти українізації виступало партбюро Херсонського округу: «... партійці з ворожістю ставляться до українізації». Неодноразово на місць до центру повідомлялось, що партійне керівництво округів, голова і секретар – «не спроможні зрозуміти українську мову».

У звітах Херсонської окружної комісії з українізації до Всеукраїнської центральної комісії українізації радянських керівних органів при Раді народних комісарів УСРР станом на 1 січня 1930 року зауважували, що керівники радянських організацій формально відносяться до здійснення настанов стосовно українізації, «...провідні робітники не слугують зразком для колег, розмовляючи російською мовою та знецінюючи перед працівниками власну репутацію керівника» [9, спр. 28].

Негативними стали відносини серед фахівців до українізації, в першу чергу тих, хто трудився у загальносоюзних організаціях. Від початку це були в основному росіяни, крім того вони працювали в трудовій сфері - майже цілковито російській або русифікованій. Однією з головних підстав запаречення українізаційних процесів поміж інженерно-технічної інтелігенції була нестача фахової термінології українською мовою [45, с. 94-96].

Наприкінці 1920-х років, коли всі терміни українізації апаратів минули, перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України С.Косіор вимушений був визнати, що фахівці неповажно відносяться до запровадження української мови у повсякденну практику.

Законодавство стосовно політики українізації мало багато суперечностей, що призводили до уповільнення українізаційних процесів. Зокрема, ні в одному законодавчому акті, українська мова в

Україні не визначалась, як держава. Українська мову, лише зрівнювали у правах з російською. До того ж, російську мову визнавали, як засіб міжнаціонального спілкування і спосіб залучення різних народів до російської та світової культури. Більшовики робили це, задля запобігання втрати контролю над українським суспільством.

Суперечливим було відношення до українізації освітньої інтелігенції. Більша частина вчителів та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів проявили свою опозиційність до національно-культурної політики радянської влади, тому що серед освітян була більшість росіян або євреїв за походженням, які не розуміли українську мову й могли через це втратити роботу.

Понад усе значних ускладнень зазнала українізація освітніх установ на Півдні України. З професорсько-викладацького складу Одеських вищих навчальних закладів, на погляд чекістів, більшу опозиційність до українізації виявили викладачі та професори Одеського сільськогосподарського інституту, де працювали попередні керівники місцевих організацій загальноросійських партій: соціалісти, октябристи та кадети. В сільськогосподарському інституті чекісти фіксували «права» «великоросійської» професури, яка з 1923 р. почала активно суперечити перебігу українізації. Чекісти встановили, що поміж професорів панували «чорносотенні настрої» [7, с. 59-61].

Так, за інформацією Державного політичного управління, як активного ворога українізації розглядали професора Одеського сільськогосподарського інституту Олександра Олександровича Браунера – «монархіста та антиукраїнця», професора Хіміко-фармацевтичного інституту П.Павлова, в Одеському політехнічному університеті – професорів Дмитра Добросердова – «монархіста, ненависника української мови», Самуїла Шатуновського – «антирадянського типа, який співчуває сіонізму, противника українізації». В Одеському національному університеті, де українізація проходила найкраще, на

відміну від інших інститутів Одеси, у 1925 р. лише 16 % педагогів вели лекції українською мовою. Професори, які дотримувались «Правої» групи такі, як Б. Варнеке, О. Готалов-Готліб, М. Лінгау, А. Томсон, В. Лазурський, на думку чекістів, були «кадетськи налаштовані» і ворожими до українізації [23, с. 187]. В 1925 р. в Одеському медичному інституті, в Одеському інституті народного господарства і в Одеському політехнічному інституті українізація пояснювалась, як «насильство», «...відношення професури до українізації було різко негативним». Прикладом ворожих відносин до українізації в провідній пресі та на виступах високопоставлених посадовців цитували промову завідувача кафедри державного права Одеського інституту народного господарства професора П.М. Толстого щодо українізації, що це насильство, а викладачі, що почали викладати українською мовою – ренегати.

Частина одеських професорів вважали, що українська мова незрозуміла «галицька мова», «селянська мова», якою необхідно користуватись лише на селі. Ці професори не давали запровадити українізацію, оголошуючи, що не існує ніякої «наукової української термінології» [38, с. 62-64].

Студентство відносно українізації поділились на різні угруповання. Таким чином, кількість студентів-євреїв у вищих навчальних закладах Одеси складала 50 – 60 % від усієї кількості студентів (у деяких до 70 %). Більшість їх складала у навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти. Євреї, як правило, були мешканцями міст, але швидко і на достатньому рівні вивчали українську мову. Студенти-росіяни навчались в інженерно-технічних, соціально-економічних навчальних установах та у вечірніх робітничих технікумах. Вони проявляли іноді «російський шовінізм» і відкидали саму ймовірність викладання спеціальних предметів українською мовою. Студенти-українці, які складала 10 - 15% від загальної кількості студентів у національному університеті та до 25% у сільськогосподарському

інституті, приймали українізацію. Разом з тим, «...значна частка студентів - українців розмовляла російською мовою, щоб їх не вважали петлюрівцями». Студенти Одеського сільськогосподарського інституту, як сповіщало Державне політичне управління, розділились на дві групи. Перша група дивилась на українізацію, як на вимушену необхідність і намагалась вивчити українську мову. Друга – більша частка усіх студентів - відносилась до українізації негативно.

Від початку 20-х років ХХ століття початкова і середня освіта ще не були переведені на навчання українською мовою, абітурієнти вищих навчальних закладів також не були готові оволодіти знаннями українською мовою. Надалі ситуація значно покращилась: українізувались нижчі ланки, з'являлись масові україномовні випускники середньої школи, і студенти інститутів у своїй більшості стали україномовними. Мало не усіх навчальні заклади констатували, що «більшість студентів українізувалися скоріше, ніж викладачі» [45, с. 101-102].

Іван Майстренко, згадуючи власний досвід одеського періоду життя, змушений був визнати, що у 1930 році «сприяли гальмуванню українізації не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіянство, а саме єврейські керуючі кадри Комуністичної партії (більшовиків) України під головуванням колишніх бундівців». Але мемуарист Сергій Єфремов зазначив поблажливе ставлення рядових службовців-євреїв, «які досить серйозно віднеслись до українізації й дійсно за ці півроку навчились в той час, як росіяни нарікали та нарікають, щоб якось вже дати раду собі з цим».

Не останню роль у зміні орієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів середньої та нижчої ланки відіграла партійна дисципліна та традиційне намагання євреїв асимілюватися з державною нацією.

Отже, політика українізації допомагала поширити сфери функціонування української мови й підвищити рівень її престижності

серед національних меншин. Російська інтелігенція досить негативно відносилась до впровадження українізації. Особливо це стосувалось тих, хто отримав освіту в царській Росії, - викладачі, спеціалісти, в тому числі службовці. Щодо євреїв, то у більшій частині службовців середньої та нижчої ланки, молоді спеціалісти та студенти, які закінчили україномовні заклади освіти, під дією українізації переорієнтовувались з російської мови й системи цінностей на українську.

Під час процесу становлення українізації у державному, профспілковому та партійному апараті суттєво збільшилась кількість національних меншин, котрі володіли українською мовою. Була здійснена українізація у сфері діловодства, листування установ, підприємств і організацій у національних регіонах та районах. Але припинення політики українізації на початку 30-х років і проголошення війни «українському буржуазному націоналізму» тимчасово припинили процеси утворення нової української політичної нації.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УСРР 1920-Х РОКІВ

3.1. Соціокультурний простір інтелігенції Півдня

У 1920-х роках українська інтелігенція не була ще уніфікованою категорією. Діапазон її соціальної адаптації й відповідно настроїв окреслювався освітнім та професійним рівнем і суспільно-політичним досвідом, у тому числі набутим у період національно-визвольних змагань 1917-1920 років.

Перехід радянської влади до адміністративно-командних методів управління економікою наприкінці 20-х років ХХ століття та відмова від демократизму в політиці призвели до суттєвих змін й у сфері культури.

Все більше уваги приділяли адміністративним методам та ідеології, задля вирішення життєво важливих проблем. Унеможлиблювався вільний розвиток різних творчих асоціацій, груп, об'єднань та спілок. Зникала різноманітність й багатобарвність культурного життя [15, с. 139-141]. Більш популярними й широко застосовуваними офіційною пропагандою у 1920-х роках стали слова «єдині», «єдина»: єдина держава, єдиний процес освіти, єдина навчальна програма, метод навчання й виховання, підручники, єдиний творчий метод, єдині творчі організації тощо.

Ідеологізація та адміністрування культурної сфери виявились у посиленні ролі політосвіти та прагненню охопити й підпорядкувати всі інші культурно-творчі організації та установи освіти, науки й культури.

На початку становлення радянської влади ставлення до громадських організацій та товариства «Просвіта» було доброзичливе. Але через певний проміжок часу відношення радянських чиновників ставало більш імперативне.

Та вже в 1920-х роках у всіх українських губерніях органи Всеросійського центрального комітету здійснювали обшук у всіх будівлях, котрі мали відношення до товариства «Просвіта». У державному архіві Миколаївської області, до теперішнього часу, зберігся протокол обшуку від 5 вересня 1920 року проведеного у книжковій крамниці Миколаївського товариства «Просвіта». Даний протокол був складений уповноваженим представником надзвичайної комісії, що засвідчив: «В наслідок обшуку були конфісковані книги, що містили контрреволюційний характер: твори М. Драгоманова, видані у Швейцарії, М. Грушевського «Умови поєднання України з Москвою», А. Кащенко «Про українських козаків» та молитовники, надруковані українською мовою.» На прохання повернути ці видання миколаївським просвітянам у відповідь влаштували ще одне вилучення книжок.

У Миколаєві члени товариства «Просвіта» разом із керівниками місцевої спілки споживчих товариств у 1920 році зорганізували спільне товариство «Кооперативна українська книгарня». Але це товариство не довго існувало, і вже в лютому 1921 року, згідно з рішенням Миколаївського виконавчого комітету міської ради, усе майно, документи й справи «Кооперативної української книгарні» перейшли до власності губернського кооперативного відділу на правах видавничого підвідділу. Внаслідок примусового вилучення майна національно-культурне життя в Миколаєві майже завмерло.

Така ж доля чекала й усіх інших культурно-просвітницьких та благодійних громадських об'єднань Півдня України, що не вписувалася в загальну схему будівництва соціалізму в Україні.

У 1929 році розпочалось загальне припинення діяльності історико-красназавчих та історичних музеїв. Напрями їх дій визначалися все тим же соціалізмом, антиісторизмом, намагання пропагувати ідеологію крізь експозицію музеїв. Більша частина згадок, що мали історико-культурне значення складали діючі культові спорудження – церкви, монастирі,

костьоли та синагоги, проти них спрямовували політику в галузі охорони пам'яток культури, яку проводив у 1920-х роках народний комісаріат внутрішніх справ. Розпочалась кампанія з винищення унікальних церковних надбань. Закривали й знищували стародавні собори та монастирі [31, с. 27-30].

Так, у Херсоні були зруйновані фортифікаційні спорудження, у Миколаєві зруйнували бронзовий пам'ятник адміралові О. Грейгу роботи скульптора М. Мікешина, знищили дзвіницю собору та зняли дзвони. В Україні в ті часи винищували не лише архітектурні споруди, та й моделі, малюнки, фото стародавніх церков, хрестів, дзвіниць, а також вишивки з хрестами. Навіть, фотонегативи таких знімків відбирали й нищили їх.

Ще за часів громадянської війни В. Ленін затвердив секретну резолюцію стосовно прогресивної ізоляції, визначених груп громадян колишньої Російської імперії [50, с. 163]. За розпорядженням більшовики почали фактичне переслідування. Поміж жертв переслідувань були й краєзнавці, які не подобались прибічникам партії марксизму-ленінізму. Краєзнавці були закохані у рідний край та фанатили від історії власного народу. Не зважаючи на нещадні роки «тріумфальної ходи» радянської влади, краєзнавці займались вивченням історії України, збирали старовинні речі, створювали музеї, брали участь у розшуках та експедиціях, обороняли від винищення вартісні експонати й пам'ятки культури та історії [32, с. 113-115]. Саме вони суперечили та заважали радянській владі, тож вона почала втілювати, стосовно них, політику поступової ізоляції та винищення.

Серед цих краєзнавців зокрема були й миколаївські діячі Василь Фідровський, Феодосій Камінський, Олександр Яната, Микола Лагута.

Уповноваженими органами радянської влади двічі було заарештовано директора Миколаївського історико-археологічного

музею Ф. Камінського У 1920 році його справу вели слідчі з московської в'язниці Луб'янки.

Органи Народного комісаріату внутрішніх справ переслідували автора безлічі правдомовних праць стосовно історії та археології рідного краю, викладача Миколаївського інституту народної освіти Миколу Лагуту, продовж усього життя як учасника уявної «Спілки визволення України». Як наслідок цькування в 1920-х, уже в 1937 році після третього арешту його разом із групою педагогів Миколаєва засудили до розстрілу як «запеклого націоналіста» [13, с. 24-26].

Значний вплив між краєзнавців Миколаївської області мав Василь Фідровський – ректор Миколаївського педагогічного інституту. У власних роботах він відтворював історію Миколаївщини, відбудував у Миколаєві, так званий, музей історії революції. У часи масових репресій його було заарештовано й розстріляно 16 вересня 1937 року.

Значний вклад у розвиток краєзнавства й природоохоронної діяльності на Миколаївщині зробив корінний житель Миколаєва Олександр Яната. Він організував Миколаївське товариство цінителів природи, журнал «Природа», та докладав багато зусиль до охорони земель Асканії-Нова. Згодом О. Янату було засуджено Він загинув у виправно-трудовах таборах Народного комісаріату внутрішніх справ.

У 1920-ті роки розпочала свою діяльність Одеська кінофабрика. В Одеській області органами Народного комісаріату внутрішніх справ було заарештовано голову академічної краєзнавчої комісії С.С. Дложевського та члена комісії С.І. Цветка, які видавали «Вісник Одеської комісії краєзнавства» при Українській академії наук. Їм не вдалося повернутись із таборів Народного комісаріату внутрішніх справ, загадковими залишилися обставини їх смерті та місце поховання [50, с. 150-153].

Як правило, в першу чергу, від масових репресій страждали засновники та учасники краєзнавчих товариств, директори музеїв, тобто

усі, чия творча діяльність, демократична за характером, не відповідала канонам сталінської системи.

Першим постраждалим від масового терору серед творців Півдня України став одесит Валентин Катаєв, заарештований чекістами в 1920 році за «білогвардійські» вірші, що були опублікувані в одеських виданнях.

Важка доля очікувала й видатного літератора з Херсонщини, члена Миколаївського губернського виконавчого комітету Миколу Куліша. Куліш об'єктивно сприяв розбудові національної школи на Херсонщині, де викладали виключно рідною, українською мовою. За допомогою його зусиль українська мова та саме мовлення ставало все більш вагомим для культури й шкільної освіти. У 1920-х роках праці М. Куліша, більша частина з яких надзвичайно популярні, зазнали політичної та естетичної критики. Його ім'я зробили символом заперечливих тенденцій в українській літературі. Драматургові нав'язували, що його п'єси наповнені ідеологічними вадами, що вони поширюють неправдиву інформацію стосовно радянської дійсності. Постанови таких п'єс викликали досить різкі, недоброзичливі відгуки. Проти Куліша спрямовують ідеологічну кампанію, у ході якої стверджують, що революційні положення п'єси «97» Куліш змінив на ненависні положення п'єс «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната». Куліша почали звинувачувати у скептичному трактуванні тогочасності [34, с. 82].

На черговому засіданні бюро Херсонського міського комітету комуністичної партії було розглянуто справу літератора Сави Божка, звинувативши його у прояві націоналістичного ухилу. Від початку розгляду кримінальної справи його звинувачували у тому, що він був членом контрреволюційної організації. Згодом, вже під тиском письменник зізнався, що він учасником терористичної організації, котра визначила за мету вбивство членів українського уряду та

високопоставлених партійців, задля повалення радянської влади в Україні.

Упереджене ставлення працівників Народного комісаріату внутрішніх справ до Херсонського письменника Миколи Чернявського проявилось в 1920-х роках. У жовтні 1929 року Чернявського було заарештовано як представника Союзу визволення України в Херсонській області, та через кілька місяців, постановою прокурора Херсона, за недостатньої кількості доказів його було звільнено з під варті [10, арк. 133]. Пізніше на Чернявського була заведена нова справа, де зазначались нищівні характеристики, зафіксували різний «кримінал», та зазначали, що Микола Чернявський є «активним українсько-шовіністичним діячем». Йому інкримінувалось, що протягом довгого часу він вів боротьбу з радянською владою за самостійну Україну, що виражалась розповсюдженням серед населення, в першу чергу серед учнів, ідей українського шовінізму за незалежну Україну [47, с. 207]. Через деякий час Миколі Чернявському було винесено вирок – розстріл.

Одеський письменник Ісаак Бабель написав безліч праць, у яких підтримував дії чекістів. Однак у 1937 році його було заарештовано й розстріляно як ворога народу.

Отже, у роки сталінського тоталітарного режиму проти інтелігенції південних областей України, як і проти всього місцевого населення, застосовувались різні репресивні заходи, такі, як арешти, ув'язнення, депортації та звільнення з місця роботи. Така політика стала причиною значної кількості людських трагедій, численні національно свідомі інтелігентські родини були вилучені з життя рідного краю. Досить важко визначити кількість втрат, в наслідок яких збіднили інтелектуальні та духовні можливості суспільства. Все це мало негативний вплив для національно-культурних процесів у регіоні.

3.2. Система соціального страхування інтелігенції УСРР

Виходячи з досвіду економічно розвинутих держав світу можна стверджувати, що найефективнішою системою соціального захисту є соціальне забезпечення, що базується на соціальному страхуванні. Система соціального захисту працівників на страхових засадах зобов'язувала, в першу чергу, розробку теоретичних засад радянського соціального страхування. Було поставлено ціль щодо співпраці, із залученням найвидатніших учених дореволюційної доби. Головна мета: зазначити важливість інституту соціального страхування для соціального захисту працівників у нових економічних умовах та застосувати основні положення соціального страхування до комуністичної доктрини суспільного розвитку. За допомогою діяльності учасників створеної страхової ради вже від початку 1920-х років з'явилися перші бібліографічні покажчики зі страхової тематики.

Загалом, за змістом, функціональним призначенням та за структурою усі роботи, що були опубліковані в 1920-х роках можна розділити на кілька груп. До першої групи входили роботи теоретичного спрямування.

Регіональне управління видавало популярні примітки для співробітників страхових органів з метою ознайомлення із законодавством мало знайомих зі справою соціального страхування працівників та тих, що застраховані. Управління соціального страхування, а іноді й страхові каси, формували відповідні пам'ятки та посібники. Дана організаційно-правова форма гарантувала фінансування соціальних небезпек використовуючи бюджет окремо створених страхових фондів, без використання додаткових бюджетних коштів. Другу, не меншу, групу складає популярна література. Головною задачею малих за обсягом, але розписаних у досяжній для кожного формі листівок, було інформування робітників і службовців із соціальним завданням системи радянського соціального страхування.

Значна частка таких робіт включала чітко визначені пропозиції для застрахованих з виплат пенсії та допомоги.

Зміни у системі соціального захисту в усій Україні, зокрема на Півдні фахівців зобов'язували спиратись не лише на функціонування соціального захисту в зарубіжних країнах, але й враховувати вітчизняний досвід. У такому аспекті значущим є аналіз страхового законодавства й викриття дій страхових органів УСРР за період нової економічної політики. В цей час перед більшовиками постали актуальні й на сьогодні задачі: об'єднати курс на введення рис ринкової економіки з дієвою системою соціального захисту населення.

Деякі узагальненні складові наявної проблеми частково містились у роботах юристів та істориків того часу. Немало справжніх даних щодо становища соціального страхування можливо було одержати з показників соціального страхування зазначеного періоду. Проблема соціального страхування певною мірою знайшла своє відбиття й у працях сучасних дослідників.

Стосовно запровадження соціального страхування як організаційно-правового способу соціального забезпечення працівників більшовики оголосили відразу після приходу до влади. Дане положення знайшло своє відображення вже в перших постановах радянської влади: стосовно соціального страхування, страхової ради, страхування на випадок безробіття, страхування на випадок хвороби тощо. Перш за все такі постанови, що мали відношення до страхування робітників, класу, установлювали соціальну опору для нової влади. При цьому більшовики поспішили запевнити пролетаріат у бажанні виконувати соціальні обіцянки [28, с. 31-36].

Проте відбудова фінансової системи соціального забезпечення завдяки страховим внескам мала зазначати впровадження соціального страхування для усіх працівників, в залежності страхового стажу та розміру заробітної плати. Це не входило до планів більшовиків, які були

зацікавлені в наданні соціальної підтримки лише тим пролетаризованим прошаркам населення, які повинні були стати активними виконавцями планів більшовицьких керівників [41, с. 44].

Лише тимчасове залишення ідеї втілити в життя комуністичну доктрину суспільного розвитку і введення основних засад нової економічної політики, спонукало більшовиків знову повернутися до соціального страхування. Постанова ради народних комісарів від 15 листопада 1921 р. «Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею» майже повністю припинило свою дію Положення від 31 жовтня 1918 р. І знов таки запроваджувалось соціальне страхування осіб, для яких передбачались відповідні допомоги й пенсії. Затвердження такого рішення пояснювалось передусім розширенням у господарських умовах категорій осіб, які потребували соціального захисту та прагненням держави перекласти фінансові тягарі соціального захисту на суб'єкти господарювання.

Згідно з чинним трудовим законодавством 1920-х років предмет соціального страхування охоплював також і лікарську допомогу; фінансову підтримку у випадку тимчасової втрати працездатності (загальної хвороби, захворювання на виробництві, вагітність і пологи, карантин і догляд за хворими членами родини); допомогу у випадку народження дитини (на речі для новонародженої та на годування), на поховання; допомогу при безробітті; пенсії при інвалідності; пенсії членам родин робітників у наймах у разі смерті або безвісти зниклого їх годувальника [17, с. 125].

Страхові внески за найманих працівників сплачували безпосередньо власники підприємств або адміністрації, у місцеві страхові органи на загальних підставах. Для працівників, місячний заробіток яких був менше ніж 50% тарифної ставки, передбачались страхові тарифи на пільгових засадах, встановлені для радянських державних бюджетних установ [3, с. 166-167].

Задля отримання усіх видів забезпечення та безкоштовної медичної допомоги застраховані мусили мати при собі страхові книжки, що видавались місцевими страховими касами. При зміні місця проживання старі страхові книжки замінювались на нові. Співробітники каси, які приймали страхові внески, мали право отримати винагороду у розмірі 50 % від свого місячного заробітку залежно від масштабу виконаної роботи, кількості застрахованих та від суми внесків [46, с. 87-88].

На території Півдня України більша частина одеських підприємців розпочала страхування своїх працівників від можливої шкоди їх здоров'ю на виробництві у чинних тоді приватних загальних страхових товариствах. У такому разі було з'ясовано, що дане страхування найбільш пристосованим для підприємств середнього масштабу. Для категорії малих підприємств воно було надто помітне у фінансовому плані, а для великих – більш вигідним є виплатити допомогу за окремий нещасний випадок, сплатити потерпілому компенсацію, ніж оплатити страхові внески за всіх робітників на підприємстві. В середніх підприємствах навіть один нещасний випадок з тяжкими наслідками спричиняв великі витрати власника виробництва, і саме тому більш вигідним було виплатити страхові суми, ніж збанкрутувати від несподіваних групових нещасних випадків, тісно пов'язаних з недосконалістю минулого виробництва й некваліфікованими робітниками, а нещасні випадки були звичайним явищем на підприємствах.

З часом, крім Одеси, страхування розповсюдилось на всі індустріальні регіони Херсонської губернії – Миколаїв, Херсон, Єлизаветград. Але з часом з'ясувалося, що така комерційна форма страхування за власним бажанням у деяких приватних страхових компаніях взагалі була невігідною.

Роботодавці губернії, що страхували своїх робітників сплачували страховим компаніям суму 1,9% загального доходу застрахованих працівників, але постраждалі робітники отримали від страхових компаній виплати, що становили лише 23,9% від суми страхових внесків. Залишені 76,1% внесків роботодавців залишились у прибутку страховиків.

Через це серед роботодавців сформувалась думка, щодо підтримки становлення фабричної інспекції, в обов'язки якої входили й соціальні питання на підприємствах, впровадження взаємного страхування за власним бажанням на некомерційній основі.

Розпочало свою діяльність «Одеське товариство взаємного страхування ремісників та робітників на фабриках від нещасного випадку з їх службовцями та робітниками» де вже через три роки своєї діяльності застрахованих налічувалось більше 7 тисяч. Дехто з підприємців Херсонської губернії почали страхувати своїх робітників у випадку смерті, інвалідності або непрацездатності у приватних страхових організаціях. Таке страхування набуло поширення і в Одесі, Миколаєві та інших містах [21, с.40-41].

Внески до страхувальних кас встановлювались їх керівниками й формувались з 1/3 виплат застрахованих та на 2/3 з додаткових виплат роботодавців. При всьому цьому страхування хоч і виплачувалось в мізерному обсязі, та в суспільстві було усвідомлення того, що ця допомога має бути в єдиному комплексі матеріально-грошової компенсації втраченого заробітку та натурально-професійного лікування. Фабрична інспекція наглядала за страховими компаніями.

Головним недоліком тодішнього обов'язкового страхування було те, що керівництво страховими організаціями здійснювалось лише роботодавцями, вони ставили фінансові та особисті інтереси на перше місце, хоча більша частина роботодавців в управлінні кас частину своєї долю передавала тим хто був застрахований та надавали їм управління

касами, як було в одній з кас країни – касі Миколаївського суднобудівного заводу "Навіаль", що налічувало майже 16 тисяч учасників. Істотним упущенням було обмеження дій через необ'єднання самостійних кас і підприємств у єдину систему.

На 1924 рік на Півдні Україні було виплачено допомогу через тимчасову непрацездатність 4786 застрахованим працівникам розумової праці, серед яких – 2954 чоловіків та 1832 жінок. Підставами непрацездатності частіше всього були інфекційні захворювання.

Значну роль у період нової економічної політики відіграло страхування у випадку безробіття. Усі працівники розумової сфери в залежності від виплати допомоги з безробіття ділились на дві декілька груп. До першої групи відносили осіб, які мали високу кваліфікацію та вищу освіту це були педагоги, наукові робітники, лікарі, економісти, агрономи, юристи, інженери, тощо; працівники сфери мистецтва з місячною зарплатнею від 100 до 170 карбованців, а також інші працівники розумової праці з місячною зарплатнею утримання з основної служби від 150 до 250 карбованців. Такі робітники одержували допомогу в розмірі від 12 до 27 карбованців у місяць. До другої групи відносили викладачів навчальних закладів – не дивлячись на розмір заробітної плати; працівників освіти, окрім канцелярського та господарського персоналу із заробітною платою не менше 33 карбованців; робітники із сфери мистецтва з місячною платнею утримання по основній службі не менше, ніж 60 карбованців. Допомога з безробіття таким працівникам становила від 9 до 20 крб. Поміж інших груп було 374 працівники сфери мистецтва, 679 робітників з культурно-освітніх установ, 917 медичних працівників та 188 представників адміністративного та технічного персоналу. Члени профспілок серед представників розумової праці становили 82 %. На 1 жовтня 1927 р. членів профспілок вже нараховувалося 93,5 % [29, с. 29-33].

Окремо від соціального страхування було пенсійне страхування. Пенсійне страхування у старості поширювалось на чоловіків, яким вже виповнилось 60 років і вони мали стаж роботи понад 25 років, та жінок котрим виповнилось 55 років зі стажем роботи понад 20 років. Пенсії в такому випадку сплачувались у розмірі половини з попереднього заробітку [14, с. 372-379].

З 1 січня 1925 р. впроваджувалось пенсійне забезпечення за вислугою років. За законодавством право отримати таку пенсію могли вчителі навчальних закладів першого ступеню, в тому числі робітники культурних та освітніх установ у селах: завідувачі хат-читалень, бібліотекарі, вчителі нижчих сільськогосподарських шкіл та педагогічний колектив дитбудинків. Згідно зі статистичними даними на 1 жовтня 1926 року на Півдні України пенсію за вислугу років одержували 786 працівників освіти [18].

У 1929 році до переліку було включено районних інспекторів, вчителів установ з ліквідації неписьменності, професійно-технічних шкіл, викладачів технікумів, педагогічний склад дитячих будинків та дошкільних установ, навчально-виробничих майстерень. Проте протягом усього періоду пенсійного забезпечення за вислугу років, воно так і не поширювалось на церковних викладачів.

Всі визначені групи інтелігенції мали право на виплату пенсії, відробивши на зазначених посадах більш ніж 25 років. При встановленні права отримувати пенсію враховувалась також й дореволюційна праця на зазначених посадах, але ж з умовою знаходження на радянській службі не менше ніж 5 років. В місцевості, де радянська влада була встановлена вже після 1 січня 1920 р., п'ятирічний стаж змінювався на термін перебування на посаді з дня затвердження радянзації. Перерва стажу, котрий надавав право отримувати пенсію, не зараховувався, крім проходження служби в Червоній армії та на флоті, в період отримання допомоги з тимчасової непрацездатності чи безробіття, знаходження на

виборній посаді в радянських та профспілкових органах. Циркуляр народного комісаріату з праці УСРР №108/277 від 9 червня 1925 року визначив, що до стажу роботи зараховується період відбування покарань за політичні злочини до революції 1917 року, котрий був підтверджений довідкою політичного органу [37].

Пенсіонерам котрі залишились працювати, виплачувалась лише половина, не дивлячись на розмір винагороди з служби. Не допускалось щоб пенсія з інвалідності та пенсія за вислугу років сплачувалась одночасно. У такому випадку необхідно було вибрати на свій розсуд одну з пенсій.

У разі смерті особи, що отримувала пенсію, то право на її отримання мали неповнолітні діти, непрацездатні батьки та чоловік чи жінка або ж особи, що доглядають за дітьми, братами та сестрами померлого, котрі ще не досягли 8-річного віку. При всьому цьому у випадку непрацездатності дружини чи чоловіка можливо було отримати лише частину пенсії. Така пенсія встановлювалась у розмірі 240 карбованців на рік. Вона виплачувалась на місяць уперед, у сумі 20 карбованців.

Проте вже з 1929 року розмір пенсії за вислугу років встановлювався в залежності від займаної посади працівника. Так учителі в початкових школах, педагогічні працівники в дитячих будинках і дошкільних установах отримували пенсію у розмірі 30 карбованців раз у місяць. Вчителі у старших школах, викладачі у професійно-технічних школах та районні інспектори мали право отримувати пенсію у розмірі 40 карбованців. Пенсія за вислугу років викладачів у технікумах становила 50 карбованців на місяць [48].

Затверджена пенсія видавалась фінансовими відділами у місцевих виконавчих комітетах за місцем проживання пенсіонера без сплати будь-яких податків та зборів. Право отримувати пенсію встановлювали губернські органи соціального страхування. Після них

списки затверджували у президії виконавчих комітетів, котрі мали повноваження розглядати скарги на постанови органів соціального страхування. Страхові внески котрі сплачували установи за своїх робітників слугували джерелом для виплати пенсій. У разі браку коштів, вони виділялись з державного бюджету.

Показовими стали загальні матеріали зі статистики соціального страхування осіб розумової праці. Згідно з даними Головного управління соціального страхування на Півдні Україні станом на 1 січня 1926 р. застрахованих у галузі народної освіти складало 6,1 % від загальної кількості тих, хто працював, працівників у сфері мистецтва – 0,3 %. Одночасно найвищий відсоток застрахованих серед осіб розумової праці – 26,8 було зафіксовано серед працівників радянсько-партійного апарату.

Але вже у 1933 році соціальне страхування втратило свою незалежність та було передано профспілкам.

Отже, система державного соціального страхування в Україні, впроваджена за періоду нової економічної політики, серед інших груп працівників охоплювала й представників інтелігенції. Проте, відсоток інтелігенції був незначним у порівнянні з представниками робітничого класу. Крім того, представники розумової праці, серед яких значна частина припадала на працівників радянських та партійних органів, отримували виплати згідно з соціальним страхуванням. Соціальне страхування було обумовлене непослідовною зміною підходів до його організації, що здійснювалась як на страхових принципах, так і на принципах соціального забезпечення. Досвід розвитку суспільних відносин доводить, що соціальне страхування є об'єктивним та необхідним для держави.

ВИСНОВКИ

Поняття «інтелігенція» в Україні набуло свого соціального та культурного значення у другій половині XIX – на початку XX ст. Фактично з того часу прошарок, який позначав цей термін, став предметом наукової критики для багатьох суспільствознавців і природньо породив плюралізм думок.

Головним недоліком було те, що кожен з авторів полеміки використовує виключно своє, власне уявлення про визначення поняття «інтелігенція».

Оглядаючи сучасну українську історіографію у галузі вивчення інтелігенції 1920-х рр. ми погоджуємось з думкою багатьох дослідників даної теми, що вона, як і вся історична наука, має перехідний характер: від заідеологізованого написання історії в рамках радянського «марксистсько-ленінського» дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці. В українському пострадянському просторі можна говорити про співіснування трьох великих способів написання історії:

- 1) старого радянського;
- 2) нового національного, що в більшості випадків продовжує традиції дореволюційної історіографії;
- 3) сучасного, що радикально заперечує радянській схемі, але водночас ставить під сумнів наукову значущість національної парадигми й пробує писати історію по-новому. Останню тенденцію позначають як модерністську.

Всі ці тенденції наявні і яскраво висвітлені в сучасній історіографії, присвяченій проблемі інтелігенції 1920-х років.

Становлення засад тоталітарного суспільства на Півдні України 1920-х років призвело до фізичної ліквідації інтелектуальної й більш активної частини населення та зашкодило долі безлічі людей, зв'язаних родинними вузлами з репресованими «членами сімей ворогів народу».

За масштабами винищення населення цілої країни, комуністичний терор не мав собі рівних у всій світовій історії.

Політика українізації допомагала поширити сфери функціонування української мови й підвищити рівень її престижності серед національних меншин. Російська інтелігенція досить негативно відносилась до впровадження українізації. Особливо це стосувалось тих, хто отримав освіту в царській Росії, - викладачі, спеціалісти, в тому числі службовці. Щодо євреїв, то у більшій частині службовців середньої та нижчої ланки, молоді спеціалісти та студенти, які закінчили україномовні заклади освіти, під дією українізації переорієнтовувались з російської мови й системи цінностей на українську.

Під час процесу становлення українізації у державному, профспілковому та партійному апараті суттєво збільшилась кількість національних меншин, котрі володіли українською мовою. Була здійснена українізація у сфері діловодства, листування установ, підприємств і організацій у національних регіонах та районах. Але припинення політики українізації на початку 30-х років і проголошення війни «українському буржуазному націоналізму» тимчасово припинили процеси утворення нової української політичної нації.

У роки сталінського тоталітарного режиму проти інтелігенції південних областей України, як і проти всього місцевого населення, застосовувались різні репресивні заходи, такі, як арешти, ув'язнення, депортації та звільнення з місця роботи. Така політика стала причиною значної кількості людських трагедій, численні національно свідомі інтелігентські родини були вилучені з життя рідного краю. Досить важко визначити кількість втрат, в наслідок яких збіднили інтелектуальні та духовні можливості суспільства. Все це мало негативний вплив для національно-культурних процесів у регіоні.

Система державного соціального страхування в Україні, впроваджена за періоду нової економічної політики, серед інших груп працівників охоплювала й представників інтелігенції. Проте відсоток інтелігенції був незначним у порівнянні з представниками робітничого класу. Крім того представники розумової праці, серед яких значна частина припадала на працівників радянських та партійних органів, отримували виплати згідно з соціальним страхуванням. Соціальне страхування було обумовлене непослідовною зміною підходів до його організації, яке здійснювалась як на страхових принципах, так і на принципах соціального забезпечення. Досвід розвитку суспільних відносин доводить, що соціальне страхування є об'єктивним та необхідним для держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинський Д. Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на початку 20-х рр. ХХ ст. / Д. Бачинський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика НАН України. – 2009. – №. 2. – С. 149-155.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: «Коло», 2013. – 1066 с.
3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні /. – К.: Знання, 2005. – С. 166-167.
4. Бринош І., Петровський Е. Біль минулого: нариси історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район) / І. Бринош, Е. Петровський. – Одеса: СМІЛ, 2006. – С. 99-108.
5. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. Навч. посібник. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Гук М. Радянське законодавство в системі ідеологічного забезпечення політичних репресій у 20 – 30-х роках ХХ ст. / М. Гук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – № 2. – С. 150-153.
7. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С. 59-67.
8. Державний архів Одеської області. – Ф.Р 39. – Оп.3. – Спр.697. – 120 арк.
9. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. 446. – Оп.1. – Спр.28. – 23 арк.
10. Державний архів Херсонської області. Ф. 4033. – Оп. 6. – Спр. 926.

11. Довбня О. Політичні репресії проти науково-педагогічної інтелігенції Півдня України (1920 – 1930-ті рр.): вітчизняна історіографія ХХІ ст. / О. Довбня // Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14 – 15 вересня 2017 р.). – Каховка-Херсон: Гілея, 2017. – С. 43-51.
12. Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920-1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень / Г. Єфіменко // Проблеми історії України. – 2003. – № 10. – С. 83.
13. Журецький Я., Шитюк М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв, 1994. 69 с.
14. Загорулько І. Б. Історія розвитку пенсійного забезпечення в Україні / І. Б. Загорулько // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2005. – Вип. 15.4. – С. 372–379.
15. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. – К. – 2006. – 368 с.
16. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна. – К. – Львів. – 2005. – Чис. 9. – С. 7-9.
17. Збірник чинного законодавства з соціального страхування на Україні. Під редакцією І.І. Фреймана. – Харків, 1926. – С. 125.
18. Зібрання законів СРСР. – 1929. - №32. – 289 арт.
19. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992 –176 с.
20. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій // Наукові записки Вінницького державного

- педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.8. – Вінниця, 2004. – С. 12-17.
21. Кириленко О.П. Соціальне страхування: підручник. / О.П. Кириленко, В.С. Толуб'яка. – Тернопіль: Економ. Думка ТНЕУ, 2016 – С. 40-41.
  22. Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы // Из истории русской интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской / Б. Колоницкий. – СПб., 2003. – С. 181-184.
  23. Коляструк О.А. До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (за документами ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.9. – К., 2005. – С. 187.
  24. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. - Донецьк, 2000. – 247 с.
  25. Литвин Н. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) / Н. Литвин. – К., 2006. – С. 63-64.
  26. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х років: історико-теоретичний аспект / В. Марочко // Історія і право. – 2014. – № 8. – С. 43-45.
  27. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журнал. – 1990. – №12. – С. 100-104.
  28. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії / Б. Надточій // Соціальний захист. – 2003. – №2. – С. 31-36.
  29. Надточій Б.В. Соціальне страхування у контексті історії / Б.В. Надточій // Соціальний захист. – 2003. – №3. – С. 29-33.

30. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – К., 1994. – Кн.2. – С. 10-16.
31. Окса М. Репресії проти освітян на Півдні України / М. Окса // Репресії проти освітян Запоріжчини. – Мелітополь, 2001. – С. 6-30.
32. Павленко В. Інтелігенція Херсонщини у справі «Спілки визволення України»: джерелознавчі аспекти проблеми (20-і – 30-і роки ХХ ст.) / В. Павленко // Scriptorium Nostrum. – 2016. – № 3(6). – С. 105-115.
33. Пехнік А.В. Різновиди тоталітаризму: спільне й особливе / Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – 2000. – Вип.9. – С. 118-122.
34. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: спогади 1933-1941. Б.М. Прометей, 1947. 93 с.
35. Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-і рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик.– К., 2003. – 219 с.
36. Посвістак О. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції на початку 1920-х рр. / О. Посвістак // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Випуск 34. – С. 23-34.
37. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1925. // Собр. Узак. СССР. – 1925. - №45. – Ст. 332.
38. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. Словник. В 4 т. – Одеса.: Астропринт, 2000. – С. 62-64.
39. Проценко О., Лісовий В. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 403-452.
40. Сліпущенко С. Тоталітарний режим та інтелігенція Півдня України в 20-30-х рр. ХХ ст. / С. Сліпущенко. – Миколаїв, 2015. – С. 15-19.

41. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посібник. – К., 2005 – С. 44.
42. Ткаченко В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / В. Ткаченко. – К., 2009. – С. 251-269.
43. Тоталітаризм // Енциклопедія історії України : у 10 т. – Т. 10 / : В. А. Смолій (голова) Кульчицький С. В. та ін.: НАН України, Ін-т іст. Укр. — К.: Наук. думка, 2013. — С. 131.
44. Удод О. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-і рр. / О. Удод. – Дніпро, 2000. – С. 29-34.
45. Українізація 1920-30-хрр.: передумови, здобутки, уроки./ Колективна монографія. – Київ: НАН України, Ін-т іст. України, 2003 – С. 94-102.
46. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 87-88.
47. Цибуленко Л. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини // Scriptorium Nostrum. 2014. - №1. – С.198-209.
48. Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. – К., Ніка-Центр, 2005. – 88 с.
49. Шитюк М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України / М. Шитюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Випуск. 11. – К., 2000. – С. 33-63.
50. Шитюк М., Шкварець В. Комуністичний терор проти інтелігенції півдня України у 20-30-х роках ХХ ст. / М. Шитюк, В. Шкварець // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8. – С. 150-163.